

Паралингвистикалык каражаттар «Сынган кылыч» романында

Аннотация

Макалада паралингвистикалык каражаттардын изилдениши, алардын «Сынган кылыч» романында берилиши жөнүндө сөз болот.

В статье говорится об исследовании паралингвистических средств в романе «Сломанный меч».

This article is about searching of paralinguistical things in the novel of “The broken sword”.

Жалпы тил илиминде ымдоо-жаңсоо белгилерин, үндүн түрдүү угумдарын паралингвистика илими (грек. *para* – кошумча, жардамчы) изилдейт. Паралингвистика терминин кыркынчы жылдары америкалык окумуштуу А. Хилл негиздеген. Тил таануу илиминде паралингвистика терминине окумуштуулар ар кандай түшүндүрмө берип келгендиги белгилүү. Англис тилиндеги лингвистикалык терминдердин сөздүгүндө жана «Советтик энциклопедиялык сөздүктө» бул терминге өз ара сүйлөшүү учурунда маанилүү маалыматты жеткирүүчү тилдик эмес каражаттардын топтому, жыйындысы, ага үндүн түрдүү угум, басым, тынымдары, ымдоо-жаңсоолор, тулку-бойдун ал-абалы кирет» деген түшүндүрмө берилет. [1;262] О.С. Ахманова «Лингвистикалык терминдердин сөздүгүндө» ага бир гана үндөгү тыным, басым, ыргак жана башка үн угумдарын киргизгени маалым. [2;195] Т.Т. Железанова: «паралингвистика илимине үн угумдары жана оозеки сүйлөшүүдөгү ымдоо-жаңсоо белгилери жана дененин ар түрдүү ал-абалы кирет», деп көрсөтөт. [3;108] Биздин оюбузча, А. Ботобекова «паралингвистика илими ымдоо-жаңсоо белгилеринин, үндүн түрдүү угумдарынын вербалдык сүйлөшүүдөгү табиятын изилдейт» деп туура белгилейт.[4;18] Паралингвистика илими ымдоо-жаңсоо белгилери жана үндүн түрдүү угумдары деген эки чоң бөлүктөн турат. Илимий лексикада үн угумдарын иликтеген бөлүк - фонация, ал эми ымдоо-жаңсоо белгилерин иликтеген тармак – кинесика деген термин менен аталып келет. Е.Г. Крейдлинг үндүн түрдүү угумдары тууралуу сөз болгондо фонацияны төрт бөлүккө ажыратып карап (параметры, квалификаторы, различители, альтернанты) анын курамына үндүн ыргагы, тынымы, басымы жана өң-түстүн кызаруу, бозоруу, көгөрүү өңдүү өзгөчөлүктөрдүн киришине толугу менен кошулат. Биз дагы Е.Г. Крейдлингдин айткан ой-пикирине толугу менен кошулабыз. Өз ара пикир алышууда жана көркөм чыгармада каармандын образын ачып берүүдө вербалдык эмес тилдик каражаттардын кызматы абдан маанилүү.

Адамдын өң-түсүнүн кызарышы - анын сүрдөгөнүн, тартынган, ачууланган, уялган, жалпысынан жан дүйнөсүнүн уйгу-туйгу ал-абалынан кабар берет. Алгачкы жолу кыргыз тил таануу илиминде А.Ботобекова проксемикалык белгилерди сүйлөшүүдө колдонулган чөйрөсүнө, маалымат берүү өзгөчөлүгүнө, соматикалык белгисине, тарыхый-семантикалык өзгөчөлүктөрүнө жана пикир алышуулардын жынысына, жаш өзгөчөлүгүнө карай деп топторго бөлүштүргөн. [4;73] Г.Е. Крейдлинг, Р.Бирдвистелл сыяктуу окумуштуулар ымдоо-жаңсоо белгилеринин компоненттик түзүлүшүн синтаксистик, морфологиялык түзүлүш деп атап келишет. Биз Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы ымдоо-жаңсоолорду төмөндөгүдөй топторго бөлүштүрүүгө аракеттендик.

1.Символикалык ымдоо-жаңсоо

Те нарыракта турган беш уулу - Абдылла, Асан, Маамыт, Баатыр, Камчы келип, улулата эки колун бооруна алышып салам айтып, акырын ыйбаа, ызат карманышып, көрүшүп калышты.[6;232] Бооруна алып салам берүүсү- урматтоосу, ызаттоосу.

- Өкүмдар! - деп шаңдуу үн салып, жеңинин ичинен бир ором кагаз алып, оболу, өзү дароо тооп кылды да, кош колдоп, бүгүлүп алдына кармады.[6;100]

- Келиң, даткам, келиң...- деп, көк кептердей дилдиреп, акырын күбүрөп, Курманжан дайымкысындай жүйүртө тизе бүгө датканын колун өзүнүн жылуу алаканына алып тооп кылып, тоскондон да ыйбаа кыла албай, эррекеп учурашты.[6;225]

Тооп кылуусу-урматтоосу, сыйлоосу, ызаттоосу

1.- О, айланайын үнүндөн... Айланайын...-деп, каргылданып, эки колун ового сунуп кыйкырды.[6;267]

2.Сакалы чубалып белине түшкөн кары адам эки колун тең жайып көккө карап.: - О, жамагат! Султанмаамыт мурасына жетсин, тутунган уулунан убай көрсүн, бата берели, о жамагат!...-деди, турган көпчүлүк дуу эте алакан жайышты.[6;399] Колун асманга карай көтөрүү-чакыруу, үндөө, багыттоо

2.Көрсөтүүчү ымдоо-жаъсоо

Кудаяр-хан колунун учун биртке көтөрө ишарат кылып Касым миң башыны тынчтандырды.[6;73]Колдун учу-башкаруунун бир түрү

Касым миң башы терисине батпай кубанды, элди кыдырата тиктеп, алдыртан Кудаяр-ханга көз кыйыгын жиберип коюп, анын жүзүндөгү өзгөрүүлөрдү эсепке алып отурду.[6;171]

Көздүн кыйыгы-адресат кандай абалда экендигин байкоодо, сыноодо.

3.Эмоционалдуу ымдоо-жаъсоо

Өз заарына өзү уугуп, ачуусу менен коркуу аралашып, ал бүткүл денеси менен калчылдай баштады. Өзүн токтото албады. [5;25] Тиши качырады - ачуусу келүү Мусулманкулдун кыйык көздөрү чакчая түштү, ал көзү мындай чакчайганда

«Желдет!» деп чаңырып жиберчү азыр анте алган жок, тек эрдин кесе тиштеп:

- Өзүнө өзү бий өзүн-өзү билет!...-деп бурк этти да, жүзүн үйрүп, жерге жаздана кетти.[6;155] Эрдин тиштөө-мындан башка арга жоктугу.

Бир календер ары-бери басып, элдин дуу-дуу толкуганын карап башын кылтылдатып чайкап, элди аралап, кимдир бирөөнү издегендей ар кимдин алдына барып, корккондой элтейген түр менен жүзүн тиктеп, киши тиктеп калса селт этип жүзүн үйрүп нары басып кетип, өзүнчө сандалып жүрдү... Жүзүн үйрүү-тик карабоо, тиктебөө, жактырбоо.

Нүзүп укмаксан болуп, кайта ага кыжыры келгенсип, кабагын түйүп, унчукпай койду.[6;71] Кабагын түйүү-жактырбоо

Карынын кулагы муну угуп, ал Домбунун кызыл көзү менен томсоруп, бир тиктеп алды, карынын алма кактай бырыштуу, сөлсүз бети ансайын кубара түштү:

- Менин сөзүм кыска...-деп, кары чыйралып алдыга өттү.[6;46]

Султанмурат бектин иреңи купкуу, көлтөйгөн боюн кайда жашыраарын билбей эби жок бүжүрөп, боору титиреп, кызарып эти өсүп кеткен көзүн үлдүрөтүп, ичинен тынымсыз келме келтирип, босогону араң аттады.[6;529] Өңү кубаруу-алсыз абал, ички туюмдун уйгу-туйгулугу.

Абил эмне кыларын билбей, аргасыз жылмайып, кызарып, отуруп калды.[6;705] Кызаруу-ачуулануу

Толуктоочу-тактоочу ымдоо-жаъсоо

Фон Кауфман:

-Ташкендин түбүндө Алымкул аталык кантип атылганын уккансызбы?

Атакул башын ийкеди. Фон Кауфмандын көңүлү кадыресе көтөрүлө түштү:

-Эң жакшы! [6;546] Баш ийкөө-өкүнүү, кейүү.

- Ок кайдан чыкты? Кимден чыкты? Абдымомун бек буркурап жер муштады: О, Бир көзүң бир көзүңө жоо болуп... кандай күн болуп кетти бу!.. Жер муштоо-кыжырлануу, ачуулануу, каардуу.

Канат-шаа колгоондуу илинбеген жылбырскы кыркма кара сакалын уучтай сылай: «Йе, буга да бир ажайып икая көрсөткөн белем кудурет!»-деп күбүрөдү.[6;199]

Сакалын сылоо-ойлонуу, бир бүтүмгө келүү.

Р.Бирдвистелл: «Ымдоо-жаңсоо белгилеринин маани-маңызы эң биринчи текст тутумунда, сүйлөшүүдөгү контекстке карата чечмеленет», - деп туура белгилеген. [6;43] Вербалдык эмес каражаттарды өз маанисинен ашыкча же толук чечмелөө үчүн каралып жаткан текстти же көркөм тексттин кайсы мезгилди, шартты, жагдайды сүрөттөп жаткандыгы менен да тыгыз байланышта каралышы шарт деген ойдобуз.

Адабияттар

1. Longman dictionary of language teaching and applied linguistics.-Jack C. Richard., John Piatt., Heidi Piatt.-Malaysia, 1992, 262p
2. *Ахманова О.С.* Словарь лингвистических терминов. М.: Советская энциклопедия, 1966 -195
3. *Железнова Т.Т.* Национальное специфика невербальное поведения носителей немецкого языка.-М., 1991-108с.
4. *А. Ботобекова.* Кыргыздардын сүйлөшүүсүндөгү вербалдык эмес байланыш каражаттар системасы: дис... филол. илим. канд.: 10.02.01.-Бишкек-2007-18-б.
5. *Крейдлин Г.Е.* Словарь языка русских жестов.-М., 2001. 183-194с.
6. *Birdwhistell, R.I.* Kinesics and context. Essays on body-motion communication. Philadelphia. Pennsylvania. University of Pennsylvania Press. 1970.-43 p.
7. *Касымбеков Т.* «Сынган кылыч» романы.,-Бишкек «Кыргызстан» 1998-ж.